

В.В. ТИМЧЕНКО

УЧАСТЬ ОРГАНІВ ВНК-ДПУ В АНТИРЕЛІГІЙНІЙ КАМПАНІЇ НА ПІВДНІ УСРР В 20-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті на основі широкої джерельної бази зроблена спроба розкрити роль ВНК-ДПУ у антирелігійній кампанії в першій половині 20-х рр. ХХ ст. на територіях Півдня України. Висвітлюється розкол Російської Православної та Української Автокефальної Православної церков та боротьба з іншими релігійними течіями. Автор намагається узагальнити питання ролі ВНК-ДПУ у взаємовідносинах між державою і церквою в спектрі встановлення диктатури партії на регіональному рівні.

Ключові слова: Південь України, Російська Православна Церква, Українська Автокефальна Православна церква, церковний розкол, антирелігійна кампанія

Починаючи з 1920-х рр. диктатура пролетаріату поступово трансформувалась в диктатуру однієї партії. Органи ВНК-ДПУ перетворювались з інструмента охорони державної безпеки в знаряддя придушення будь-якого інакомислення. Одним з проявів інакомислення в атеїстичній державі була церква. Використовуючи різні методи секретно-оперативної діяльності, каральні органи, в протигагу офіційним заявам керівництва країни, займались руйнуванням церкви та контролем релігійного життя. Питання співіснування церкви і держави знайшло висвітлення у працях сучасних українських істориків: А.Зінченка, О.Ігнатуші, О.Тригуба, С.Жилюка, Г.Білан, А.Киридон та інших, втім більшість з них піднімає загальні питання проблеми. Саме тому автор вирішив розглянути питання ролі ВНК-ДПУ у взаємовідносинах між державою і церквою в спектрі встановлення диктатури партії на регіональному рівні.

Більше тисячі років тому київські князі хрестили Русь і з того часу церква на наших землях займала панівне положення в державі. Цьому сприяла стратегія церкви, що забезпечувала морально-ідеологічну основу правлячим колам країни.

З приходом до влади, шляхом державного перевороту, партії більшовиків у 1917 році розпочинається новий етап у відносинах держави і церкви. Новій владі не потрібна була релігія і церква. Вона планувала церкву й релігію витіснити собою. В церкві більшовики вбачали не лише «контрреволюційний елемент», але й конкурента у сфері володіння умами людей. Тому з перших днів проголошення більшовицької влади почалось розгортання масштабної антирелігійної кампанії проти церкви як суспільного інституту. В своїх прагненнях радянська влада хотіла створити нове суспільство, в якому не було місця для релігії.

Перші декрети більшовиків були спрямовані проти релігії та церкви. Головним з них в галузі антирелігійного спрямування був декрет Раднаркому РСФСР від 23.01.1918 р. «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви». Втім, ще до його видання було проголошено низку декретів і постанов спрямованих на ліквідацію привілеїв та прав церков.

Так декретом «Про землю», прийнятим 26.10.1917 року проголошувалась ліквідація права власності на землю релігійних громад та передача всіх церковних і монастирських земель державі: «Вся земля: ...монастирська, церковна... відчужується безоплатно, стає всенародним надбанням й переходить у користування всіх трудящих на ній» [1]. Секуляризація церковних земель повинна була призвести до ослаблення могутності церкви.

Ще одним кроком до підриву економічної основи церкви стала націоналізація монастирів та інших церковних установ, як то притулків, шкіл та інших просвітницьких і благодійних товариств, що діяли при парафіях. Не сприяло економічній стабільності і вилучення церковних цінностей ліквідаторами на боротьбу з голодом.

Важливим кроком у викоріненні релігії стала постанова «Про передачу справи виховання та освіти з духовного відомства до комісаріату з народної освіти». Церква не лише втратила

будівлі з усім майном і капіталами й землі під ними, але й засоби впливу на формування світогляду підростаючого покоління, адже результатом переходу шкіл під юрисдикцію комісаріату народної освіти стало закриття церковних шкіл і перетворення їх у світські навчальні заклади [2].

Радянська влада всіляко намагалась усунути церкву від впливу церкви на суспільне життя. Необов'язковими оголошувались вінчання та хрещення. Державою визнавались лише акти про цивільний шлюб, а церковні обряди залишались приватною справою громадян. Крім того церква втратила право володіти метричними книгами, що містили записи про народження, шлюб та смерть парафіян [3].

Після встановлення у 1920 році радянської влади в Україні антирелігійна кампанія приходить і на землі Півдня України. Стоячи на засадах церковної політики розроблених більшовицькою партією з одного боку і ВНК-ОДПУ з іншого здійснювали основну роботу, що до дезорганізації церковних структур.

Головний чекіст радянської України Мартин Іванович Лаціс (Ян Фрідріхович Судрабс) в своїй статті «Держава і церква» в газеті «Известия» зазначав: «Радянська влада провела відокремлення церкви від держави, а релігію оголосила приватною справою. Це, однак, не означає, що радянській державі байдуже, що діється у церкві та яким шляхом вона йде. Допустити розбіжність церкви з державою – це значить допустити державу в державі». Крім того він пропонував у релігійній політиці зробити основний акцент на підтримці «прогресивного духовенства», лояльного до радянської влади. Як зазначалось М.Лацісом: «Цей недавній досвід учить нас бути завбачливими і підтримувати у духовенстві ту течію, яка йде за духом часу і йде на підтримку радянської влади. Ця течія намітилася досить ясно, і було б нерозважливо не звертати уваги на нові віяння у православній церкві» [4].

Досвід трьох військових вторгнень більшовиків до України переконав Леніна і керівників РКП(б) у тому, що одних лише засобів насилля і методів окупаційного адміністрування буде замало для укорінення радянської влади в Україні. Про це ж заявляв голова ВУНК М.Лаціс, налаштовуючи підлеглих на тривалу й обережну роботу, заявляючи водночас, що релігію «мечем не скорити» [5].

Спрямовуючи свою роботу, ВНК головну увагу було звернено на Православну церкву, адже її прихожани становили левову частку від усіх релігійних напрямків. Римо-католицькі, протестантські та іудейські церкви об'єднували менше 15% населення Півдня України [6].

Колишня державна, тобто Російська православна церква після Лютневої революції 1917 р. підтримала Тимчасовий уряд, хоча частина духовенства, залишилось незадоволеним встановленням рівності всіх релігій. В зв'язку з революційними подіями єпархіяльні з'їзди в цілому виступили за демократизацію церковного і світського життя, втім, серед більшості духовенства, ідеї національного реформування церкви не знайшли підтримки. Серед них панували антиавтокефальні та антиукраїнські настрої.

За часів національно-демократичної революції в Україні релігійне питання вирішувалось по різному. Соціалістична за духом Центральна Рада не підтримувала боротьбу за автокефалію Української православної церкви. В часи існування Української Держави гетьман П.Скоропадський ідею автокефалії підтримував. Втім лише після повалення влади Скоропадського Директорією на законодавчому рівні було проголошено автокефалію православної церкви в Україні.

Тож прагнення українського народу до створення власної церкви, радянське керівництво вирішило використати для внесення розколу в церкві в Україні і подальшого її знищення. Встановлення в Україні у 1920 р. радянської влади на перших порах сприяло розвитку церков, опозиційно налаштованих до РПЦ. Відновила свою роботу Всеукраїнська Православна Церковна Рада. За сприяння влади відкриваються нові парафії [7].

В цей же час серед керівництва радянської Росії точаться суперечки, щодо використання розколу, як засобу боротьби з релігією. Так А.Луначарський пропонував В.Леніну використання окремих ієрархів для створення «радянської» церкви, що пропагувала б узгодженість комуністичного ідеалу з істинним християнством і підтверджувала

боговстановленість радянської влади. Натомість чекісти рекомендували допомагати у руйнації церкви а не відроджувати її в оновленій формі. Ф.Дзержинський у своєму листі до М.Лаціса також зазначав: «... церковну політику розвалу повинна вести ВНК, а не хто-небудь інший. Офіційні або напівофіційні зносини з попами – неприпустимі. Наша ставка на комунізм, а не на релігію. Лавірувати може тільки ВНК для єдиної мети – розкладання попів. Зв'язок, який би то не був, з попами інших органів – кине на партію тінь – це найнебезпечніша річ...» [8].

Швидше за все ДПУ змогло переконати партійне керівництво у власній концепції розвалу церкви. на підтвердження цьому свідчить циркуляр Катеринославської НК до повітових комітетів від 10.08.1921 р., в якому зазначалося: «Наше завдання – настрахати чорносотенні елементи «священства», захищаючи священників, що визнають радянську владу, проводячи тенденцію (обережно) про виборність єпископів на патріархальних з'їздах, дозволяючи такі тільки за наявності співчуваючого нам елемента, і, найголовніше, посилена вербовка інформаторів із духовенства, матеріально зацікавлюючи його, однак твердо враховуючи, що ніякого радянського духовенства ми не створюємо, а тільки використовуємо взаємні чвари поміж різними частинами духовенства для того, щоб вони самі себе знищували, причому ми робимо таким чином тимчасову поступку масі ...» [9].

Вже наступного 1922 р. ДПУ отримало доручення на розкол церкви. на виконання поставленого завдання було спрямовано відповідний апарат органів управління. Вся оперативна робота була зосереджена у IV відділенні Секретного відділу Секретно-оперативного управління ДПУ РСФСР. На чолі відділення спочатку знаходився П.Валейчик якого згодом замінив Є.Тучков, який був одночасно секретарем Антирелігійної комісії тож одночасно і вносив пропозиції щодо роботи ДПУ в церковній сфері, і впроваджував їх в життя. Зокрема на його плечі лягло організація «обновленських» соборів та вербовка і переговори з ієрархами духовенства.

Ретельно до розколу РПЦ органи ДПУ в Україні підійшли на весні 1922 р. Оперативна робота координувалась V відділенням Секретного відділу ДПУ УСРР. Губернські відділи ДПУ для роботи з церковними справами виділяли помічника уповноваженого IV групи Секретно-оперативної частини по духовенству і сектам. Втім головні питання все ж вирішував голова місцевого ДПУ, який одночасно виступав членом різних комісій чи «трійок». Апарат місцевих відділів було залучено вже на початку літа 1922 р. Телеграма секретаря Компартії України Д. Мануїльського наголошувала: «У губвідділі ДПУ повинна бути обов'язково спеціальна особа, що займається справами оновлення церкви, розколювання і екзархістів, і автокефалістів, що спостерігає за релігійними громадами» [10].

Починаючи з 1922 р. ДПУ почало збір інформації про життя церкви. Особлива увага зверталася на збір інформації про внутрішні конфлікти і фінансові проблеми. Ця інформація в подальшому використовувалась для пошуку і вербування «незадоволених», формування активістів обновленської церкви та організації «Церкви Живої» [11].

На півдні України обновленська церква утворюється в серпні 1922 р. В засіданні ініціативної групи «Церкви Живої» в Миколаєві 21 серпня 1922 р. прийняло участь 46 священників з міста та навколишніх сіл. Це нову, лояльну до радянської влади, течію Російської православної церкви, одразу почало опікувати Миколаївське ДПУ. В результаті роботи духівництва, з одного боку і ДПУ з іншого, вже в жовтні того ж року на зборах місцевого духовенства було обрано «Миколаївський губернський комітет прогресивного білого духовенства» [12].

На відміну від Миколаєва, в Одесі справа становлення обновленської церкви йшла повільніше. В серпні, на чолі з священником Вознесенської церкви Григор'євим, було створено ініціативну групу «Церкви Живої». Втім на зборах духовенства, під керівництвом архієпископа Одеського Феодосія, не дивлячись на палкі дебати, питання про ставлення до «Церкви Живої» було відкладено. На новому зібранні духовенства й представників церковних громад в кінці вересня 1922 р. скликаному з приводу обрання нового єпископа і обговорення питання про ставлення до «Церкви Живої». Не дивлячись на участь 32 прихильників обновленства з 87 учасників зборів єпископа обрано не було. Феодосій відмовився очолити обновленську єпархію

а Алексій, не дивлячись на згоду обійняти посаду, заявив про небажання йти проти канонічних прав [13].

За даними ДПУ на початок листопада 1922 р. в Одеській та Миколаївській губерніях становище з формування «Церкви Живої» виглядало наступним чином: в Одесі створено єпархіальний комітет а фактичне керівництво перейшло до одеського єпархіального управління більшість в якому отримали представники групи «Жива Церква». У Балтському і Вознесенському повіті та Миколаєві організовано комітети «Церкви Живої». Херсон, Очаків Єлисаветград та Первомайск мали організовані комітети, які в однак дія в умовах сильної опозиції. В Тирасполі і Дніпропетровську ідеї обновленства взагалі не зустріли розуміння [14].

Не дивлячись на сподівання керівництва радянської влади, «церковну революцію» прискореними темпами провести не вдалося і навіть активне сприяння у цьому процесі ДПУ не призвело до широкого розмаху обновленського руху. Оскільки до початку грудня 1922 року ініціативної групи «Церкви Живої» в Одесі створено не було 7 грудня було проведено надзвичайні збори духовенства, на яких частина Одеського духовенства перейшла на бік «Церкви Живої» і утворено комітет групи [15].

На відміну від Одеси та Миколаєва в Херсоні обновленство практично не отримало підтримки. На зібранні херсонського духовенства у жовтні 1922 року, в присутності миколаївського уповноваженого «Церкви Живої» було затверджено статут групи прогресивного духовенства м. Херсона.

В зв'язку з тим, що херсонська прогресивна група не визнавала Вищого Церковного Управління, намічений з метою визначення чіткої позиції прогресивного духовенства і виборів єпархіального управління зібрання духовенства було заборонено ДПУ до прибуття в Херсон уповноваженого ВЦУ [16].

В результаті проробленої роботи на початку 1923 р. всі парафії РПЦ юридично були підпорядковані Вищому Церковному Управлінню. Не дивлячись на активну роботу з боку ДПУ і прогресивного духовенства насадити обновленство з ходу не вдалося. Багато представників духовенства зайняло вичікувальну позицію. В цілому на початок 1923 р. «Жива Церква» нараховувала 342 особи 167 з яких були представниками духовенства [17].

В зв'язку з проведенням адміністративної реформи в країні і утворення округів, у 1923 р., для зручності контролю, провадилася активна розбудова адміністративно-територіального устрою церковних общин. Наближення адміністративного поділу церков до державного сприяло зближенню єпископату і вірян та сприяло активізації обновленського руху. Херсонсько-Одеської єпархії утворилися нові вікаріальні єпархії. Наряду з вже існуючими єпископатами в Одесі, Балті, Херсоні, Єлисаветграді було утворено нові в Миколаєві та Первомайську. Не дивлячись на різний рівень розвитку обновленської церкви в різних округах, до середини 1923 р. було остаточно сформовано Одеську обновленську єпархію з налагодженим зв'язком між єпархією та вікаріатами [18].

Після закінчення другого Всеросійського Помісного Собору, що пройшов у квітні-травні 1923 р. у м. Москва, було звільнено Патріарха Тихона. Вже наступного дня колишній Патріарх Тихон оголосив «обновленців» єретиками. Ця заява викликала падіння впливу «Церкви Живої» на духовенство і мирян, які масово почали відходити від обновленства. Це був могутній стихійний народно-релігійний рух, який отримав назву «тихонівщина».

Цей рух прокотився всією країною, торкнувшись і Півдня України. Активізація церковної опозиції пройшла не тільки в тих районах, де обновленство було не популярним, а і у таких сильних обновленських регіонах як Миколаїв та Одеса [19].

В серпні 1923 р. в Одесі було утворено групу «22-х священників», що подали заяви на вихід з групи «Жива Церква» й розпочали активну анти- обновленську агітацію. Група під керівництвом протоієрея Іони Атаманського зосередила свою увагу в перш чергу на сільській місцевості. Як зазначав Одеський губком «діяльність реакційних попів знаходить вельми істотну підтримку серед мирян, які також активно упираються проведенню рішень обновленської церкви». Введення обновленською церквою нового стилю викликало серед мирян особливе незадоволення. Результатом цього стали конфлікти між тихоновцями і

обновленнями [20].

Після того як до Миколаєва дійшла звістка про утворення групи «22-х» там розпочалося відкрите не задоволення обновленством, яке проявилось у не визнанні Миколаївського єпархіального управління.

Над обновленським рухом нависла загроза краху. За активної участі ДПУ з метою запобігання краху було проведено реорганізацію системи управління. На першому Всеукраїнському Соборі, що пройшов у жовтні 1923 р. було замінено ВУВЦУ новоствореним церковним органом – Всеукраїнським Священним Синодом.

З метою збереження парафіян, обновленська церква була змушена зводити до мінімуму нововведення. Зменшилося зведення в архієрейський сан одружених священників, розгорнувся перехід богослужіння на живу російську мову, поступово відійшли від нового стилю. У період правління синоду було ліквідовано всі прогресивні здобутки обновленства, а сама обновленська ідея майже виродилась.

Після повернення до влади Патріарха Тихона наприкінці 1923 р. обновленство зазнало глибокої кризи, але не загинуло. ДПУ, яке досить серйозно ставилося до ліквідаційної роботи і покладало основні надії в цьому процесі на обновленство, не могло залишитися осторонь, спостерігаючи як розвалюється «Жива Церква», на організацію якої було покладено стільки сил. ДПУ розпочало дії з підвищення рейтингу «Церкви Живої». Було проведено ряд арештів серед представників «тихонівського» єпископату. До прихильників РПЦ застосовувалися адміністративні заборони та репресії. Завдяки цим заходам ДПУ домоглося тимчасової стабілізації обновленства вже 1924 р [21].

Для прикладу можна навести ситуації на Єлисаветградщині на початку 1924 р. «Жодна з церков не проводила течії «живістів», бо частина духовенства, що перебувала у групі «Жива Церква», перейшла до «мер твістів» із-за «остраха за свою шкуру». Втім вже до кінця зими 1924 р. позиції обновленства почали відновлюватися в основному завдяки діям ДПУ, а не активній позиції духовенства. В результаті перереєстрація церковних громад чисельність обновленських парафій у відновленому Єлисаветградському вікарстві сягнуло 45 парафій з 130 зареєстрованих [22].

Більш стабільною ситуація була на Миколаївщині та Первомайщині втім і ці райони не обійшли загальнодержавні тенденції. З початку 1924 р. в Миколаєві з'являються активні противники обновленства. Вони не лише каюлися ай вели активну роботу на користь Патріарха Тихона. Миколаївське ДПУ в своєму звіті доповідало «По окрузі вдавалося весь час підтримувати обновленців, але в останній час, у зв'язку із повсюдним становищем, що похитнулося, спостерігається значне посилення «тихонівської роботи» і тільки з великою проведеною роботою вдалося становище «обновленців» закріпити – керуючись директивами Центральної антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У і Одгубкома». Найбільшу активність «тихонівці» проводили агітаційну роботу у Миколаєві, Вознесенську та інших містечках Миколаївського району [23].

Кризу 1923 р. обновленській церкві на Півдні України вдалося пережити у тому числі і завдяки активній діяльності частини духовенства. Виключення становила Херсонщина, де положення обновленства навіть на кінець 1924 р. було катастрофічним. Про відновлення позицій обновленської церкви на Півдні України свідчать офіційні данні про кількість парафій в Одеській губернії. Так з січня по жовтень 1924 р. кількість тихонівських парафій зменшилось з 408 до 310. В той же період кількість обновленських парафій виросла з 396 до 494. Втім слід обережно ставитись до наведених даних бо деякі церкви могли вважатись обновленськими залишаючись насправді тихонівськими. Цей хід давав можливість духовенству уникати репресій з боку радянської влади, що прокотились Півднем України в другій половині 1924 р [24].

З метою визначення подальших перспектив та напрямків розвитку обновленської церкви в Україні, планувалося провести новий Всеукраїнський Церковний Собор на початку 1925 р. Втім незадовго до відкриття Собору 7 квітня 1925 р. помер Патріарх Тихон. Його смерть відобразилася на всій подальшій історії РПЦ. Згідно з заповітом Патріарха на посаду

Місцеблюстителю було призначено митрополита Крутицького Петра. Невдовзі газети опублікували послання до церкви підписане Патріархом в день смерті. Воно вирізнялося особливою лояльністю до радянської влади, і цим викликало підозру у духовенства і вірян що до його оригінальності [25].

Смерть Тихона і викликана нею сум'яття в РПЦ вселило надію на потенційну стабілізацію обновленської церкви. Втім заклик Патріарха у своєму заповіті до остаточного визнання віруючими радянської влади лише призвів до зміни політичної спрямованості і сприяло зміцненню позицій РПЦ. Скомпрометована корисливими зв'язками з політичним режимом і порушеннями церковних канонів, обновленська церква масово втрачала вірян. Це змусило обновленців скорегувати програмні вимоги руху, шляхом надання їм подібності традиційного православ'я.

На другому Всеукраїнському Помісному Соборі обновленської церкви, що пройшов у місті Харкові в травні 1925 р., було піднято ряд питань, серед яких канонічне обґрунтування автокефалії УПЦ, прав і складу Синоду, ставлення до постанов Всеросійського Помісницького Собору, що стосувалися «тихонівщини» та впровадження нового стилю.

З огляду на настрої віруючих було вирішено відкласти перехід до нового календарного стилю. Враховуючи український національний фактор при побудові загально церковного життя Українська обновленська церква, під головуванням Священного Синоду 21 червня 1925 р. була проголошена автокефальною. Одночасно було проголошено, що «обновленська церква, не визнаючи програми «ЖЦ» і будучи прогресивною групою, прагне здійснити викликанні життям і визнані Соборами реформи церкви чисто церковним шляхом – Всеукраїнського правильного скликаного Собору», без порушень канонів і догматів Церкви [26].

Смерть Тихона викликала надії обновленців на об'єднання. Всеросійський Синод закликав провести спільний Помісний Собор, в ході якого будуть усунені всі розбіжності і відновиться церковна єдність. З цією метою обновленський Синод звернувся до Місцеблюстителю Петра з пропозицією про утворення погоджувальної комісії, що випрацює умови перемир'я майбутнього Собору. Втім позиція Місцеблюстителю Петра була ще більш твердою ніж у Тихона і як результат пропозиція обновленців була відкинута.

В Херсонсько-Одеській єпархії, так само як і в інших регіонах, проводилися спроби примирення знизу. 1924 р. в Одесі було створено спеціальну комісію з обновленців та тихонівців, що мала виробити умови примирення. Комісією було зроблено висновок, що між обновленнями і тихонівцями не має жодних розбіжностей ні у віровченні, ні в богослужінні. Втім робота комісії не дала позитивних результатів, так як не було вирішено питання про підпорядкованість. Одні вимагали підпорядкування Патріарху, інші Синоду. Результатом невдалих спроб примирення між течіями стало розгорання боротьби з новою силою [27].

1925-1926 рр. стали роками найвищого зльоту обновленського руху. Втім відчутних результатів, не дивлячись на всебічну допомогу ОДПУ, обновленська церква у боротьбі за парафії не досягла. Керівництво РПЦ все більше володіло ситуацією, виставляючи обновленців як відступників і розкольників [28].

Проводячи активну роботу з розколу РПЦ, ВНК-ОДПУ розпочало роботу на розкол з середини і УАПЦ. Причиною цього стало занепокоєння у ВНК-ОДПУ зростанням популярності ідеї автокефалії. І хоча керівництво УАПЦ неодноразово заявляло про лояльність церкви до радянської влади і підтримувала втілення Декрету про відокремлення церкви від держави, ВНК за розпорядженням центрального комітету КП(б)У, наприкінці весни почав «розробку» автокефального руху. Метою «розробки» ставилось виявлення і збір даних про причетність УАПЦ до петлюрівських елементів і її контрреволюційність [29].

Про бажання більшовицького уряду зіштовхнути між собою і розпалити міжконфесійну боротьбу в православній церкві, з метою дискредитації церкви та антирелігійної пропаганди, свідчить директива Політбюро ЦК КП(б)У Народному Комісаріату юстиції в якій зазначалося, що при вирішенні питань між УАПЦ і РПЦ «з метою загострення боротьби що виникла між ними, відкинути принцип більшості, даючи можливість і меншості мати свою церкву» [30].

Використовуючи усталену тактику, ВНК-ОДПУ вишукувало слабкі місця в структурі

церкви і використовуючи розбіжності у поглядах ієрархів вербувало людей, руками яких розкладало церкву з середини. До виконання цих завдань було залучено спеціаліста з московського ДПУ Серафимовича. Будучи офіційним представником від ДПУ на Покровських зборах Всеукраїнської Православної Церковної Ради, Серафимович займався пошуком слабких місць та протиріч в керівництві автокефальної церкви а також вербовкою інформаторів та сексотів [31].

Результатом його роботи стало вербування протоієреїв Самсона Задорожнього і Янушівського і єпископа Володимира Бржосньовського. На підставі даних наданих інформаторами було вирішено, з метою розколу, створити опозиційну групу на кшталт церковних братств. Вже на другому засіданні зборів ВПЦР від імені «Гуртка прихильників радикальних церковних реформ» пролунали звинувачення у застої і омертвінні УАПЦ [32].

Втім сил у гуртка для проведення розколу було замало. З метою укріплення позицій для здійснення формального розколу УАПЦ, ДПУ планувало залучити до об'єднання братство «Жива Церква». Створене ще 1919 р. братство за духом, національним спрямуванням та поглядами на церковний устрій цілковито відповідало автокефальній церкві. Виходячи з цього майже всі члени братства восени 1921 р. поповнили лави УАПЦ. Втім вже восени наступного року, не без допомоги все того ж ДПУ, братство «Церкви Живої» відновлює свою роботу як окрема структура і, згодом, продовжить свою роботу згодом вже під назвою Діяльно-христової церкви [33].

До складу нової церкви увійшли ієрархи, що співпрацювали з ДПУ і були незадоволені станом справ в автокефальній церкві. Основною причиною незадоволення, за словами ініціаторів, виступала боротьба за владу над церквою митрополита В.Липківського з головою ВПЦР М.Морозом, та «стадне висвячення на священників та дияконів багатьох недостойних осіб». Втім на думку В.Липківського причиною виходу стало необрання членів братства до складу ВЦПР. Намагаючись уникнути розколу, Мала рада ВЦПР, 8 листопада 1922 р. зазначила, що у статутах «Церкви Живої» і догматах автокефальної церкви відсутні ідейні розходження і запропонувала братству зареєструватися в держустановах під назвою «Церква працюючих» [34].

Розкол Української автокефальної церкви було вже не зупинити. У своїй доповіді ДПУ від 02.01.1923 р. доповідало в ЦК компартії України що, «за останні два місяці помічається розкладання автокефального руху. Ще на Всеукраїнському з'їзді, що відбувся у жовтні в Києві, представники створеної нами групи «Братства Жива Церква» виступило з декларацією і залучили багато прихильників... Тепер по всій Україні ця група веде сильну агітацію і пропаганду проти верхів автокефального руху... Автокефальний рух, одержуючи сильний натиск ззовні з боку обновленського руху, зсередини, з боку групи «Братство Жива Церква», йде до повного розкладу, не зважаючи на те, що він збирає усі свої сили, щоб зробити осатаній опір» [35].

ДПУ, відновивши діяльність братства, примусом спонукає автокефальні громади ререєструвати статuti на користь прибічників «Церкви Живої». Цим ДПУ перебирало на себе контроль над парафіями УАПЦ. Вже влітку 1923 на Пленумі ЦК КП(б)У було прийнято рішення що до посилення «Братства Живої Церкви», яке носить елемент підтримки радянської влади, за рахунок УАПЦ.

Отримавши відповідні директиви Миколаївське ДПУ у тісній співпраці з окружками розпочало «розробку» парафій на території на своїй території. Завербований з метою розколу протоієрей Миколаївського Свято-Григорівського собору М.Гурич розпочав свою діяльність і, зібравши оманним шляхом підписи прихожан, у відсутність єпископа створив організацію типу «Церкви Живої» [36].

Прихожани розділились на два табори: «пилипівців» і «миколаївців». «Пилипівці» («бучиловці») підтримували єпископа Пилипа Бучила; «миколаївці», що становили більшість, в свою чергу були на боці Гурича. Останні звинувачували автокефальну церкву у тому, що: «вони менше усього займаються «питаннями віри християнської» й схильні до «зміцнення себе в вірі національно-петлюрівській». Нову течію підтримали парафії Нової Одеси та Михайлівки. На

бік «Церкви Живої» пристали священники Євдокимов та Пономаренко [37].

Опинившись в такому стані, П.Бучило був змушений переїхати до Києва, де довів до відома ВПЦР ситуацію в Миколаєві. Відмовившись повертатись до Миколаєва і не пройшовши до Київської церковної ради П.Бучило відмовився від сану і зайнявся кооперацією. Не зважаючи на сприяння держорганів М.Гуричу в отриманні храму, віруючи почали відходити від Української автокефальної церкви. В результаті погіршення матеріального становища і Гурич, і Єфімов і Пономаренко зреклися сану і зайнялись громадською діяльністю [38].

Подібним чином, за пособництва протоієрея Кирила Підчашинського було проведено розкол і на Одещині. Використовуючи адмінресурс, ліквідаційна комісія закрила Покровський собор і обіцяла відкрити його за умов перетворення парафії на «Братство Відродження» з відповідним статутом. Навесні 1924 р. братство вже отримало свою церкву [39].

У своїх звітах Одеське ДПУ доповідало, що «за останній час серед автокефалістів намічається розкол шляхом створення прогресивної групи «Братство автокефальних обновленців». Такі групи вдалося створити в Миколаївській і Єлисаветградській округах та в Одесі». Для закріплення розколу, ДПУ вживало заходів що до поглиблення розбіжностей між керівництвом УАПЦ та організаторами братства [40].

З метою поглиблення розколу, органи ДПУ зорганізували ліве крило автокефальної церкви в «Діяльно-Христову Церкву». Після реєстрації свого статуту ДХЦ отримало вимогу від Велико Могильських зборів УАПЦ про відмову братства від назви «церква» і проведення зносин з органами державної влади через керівні органи УАПЦ. В іншому випадку, братству загрозувало виключення зі складу УАПЦ. Втім ДХЦ за підтримки ДПУ вже твердо стояла на шляху розколу [41].

1925 р. органи ОДПУ почали підготовку всеукраїнського з'їзду опозиційних до ВПЦР сил і в жовтні того ж року його провела. На цьому з'їзді було засуджено керівництво УАПЦ та митрополита В.Липківського. З'їзд вимагав передачі влади новоствореному органу, який отримав назву Всеукраїнська православна церковна рада – Діяльно-Хрестової церкви.

ОДПУ звітувало до ЦК КП(б)У про контроль над церковним керівництвом. На їхню думку, боротьба в автокефальній церкві відтепер мала вестись між лояльними ієрархами та політиканами очолених Липківським [42].

Розбудована за підтримки ОДПУ ДХЦ все таки не змогла накопичити достатнього активу працівників і коштів, і як результат не змогла повністю розкласти УАПЦ. Зазнавши невдачі ДХЦ втратила до себе інтерес з боку ОДПУ і невдовзі всі їх парафії повернулись в лоно автокефальної церкви.

Якщо у всеукраїнському масштабі діяльність братств не змогла в повній мірі виконати поставлені перед ними завдання, то на Півдні України їх розкольницька діяльність набула руйнівного для УАПЦ характеру. І так невелика кількість парафій автокефальної церкви постійно скорочувалась, як за рахунок зречення сану деякими священниками, так і за рахунок відходу парафій від УАПЦ взагалі [43].

Так само як і з православною церквою намагались боротися і з римо-католицькою. У церковних громадах, перш за все, впроваджувались інформатори. Залюкуючи чи підкуповуючи ВНК-ОДПУ намагались завербувати і використовувати як своїх агентів священників, їх помічників та мирян. Як і у попередніх випадках ламалась моральна сила церкви і сіялась недовіра до священників [44].

Втім, на відміну від православної церкви, католицьку церкву розколоти не вдалося. Швидше за все, це було зумовлено національним складом парафіян, представлених в своїй масі колоністами з Німеччини та Польщі, які знаходячись на чужій землі намагались зберегти свою культуру і релігію.

Основним способом боротьби з католицькою церквою стало фізичне винищення. Священників і мирян заарештовували і судили, найчастіше, за антидержавні злочини і ніколи за релігійні. Розповсюдженим було звинувачення у шпигунстві на користь Польщі, Німеччини чи Ватикану. За «контрреволюційні злочини» засуджували до максимального терміну ув'язнення – 10 років позбавлення волі або ж до найвищої міри соціального захисту – розстрілу [45].

Результатом антирелігійної діяльності ВНК-ОДПУ стало зменшення католицьких громад які протягом наступних років були практично повністю ліквідовані.

На перших порах отримували адміністративну підтримку і різні малопоширені течії масових релігій. Всякі незаконні дії проти сект заборонялись, та як їх діяльність мала бути використана з метою впровадження органами ВНК-ДПУ розколу панівних релігійних течій, завершити який можна було лише за сприятливих умов [46].

Обіжники рекомендували сприяти релігійним зборам церковних громад, якщо їх думка не співпадала з думкою керівництва цієї громади [47]. Втім, вже через невеликий проміжок часу сектантство почало присікатись і направлятись в русло обновленської церкви. Причиною цього виступало як і крайній радикалізм вчень, так і неможливість централізованого контролю за мало чисельними сетами [48].

Не вдалось розколоти органам ВНК-ДПУ і іудейську церкву. Згідно доповідей ліквідкомів іудеї завжди тримались осібно від решти мирян, ні з ким не об'єднуючись і не конфліктуючи. Їх корпоративність була виробленим захисним механізмом народу без батьківщини, що століттями зазнавав утисків і гноблень. Як результат, основним важелем впливу на священнослужителів став адмін- ресурс. На початку 20-х рр. існування синагог заборонялось, а за службу в них передбачалась кримінальна відповідальність. Заборонялось іудеям і святкувати релігійні свята вдома. Щоправда згодом їм дозволили збиратись вдома в кількості до п'ятдесяти осіб без юридичних на те наслідків [49].

Синагоги закривались частіше і в більшій кількості, порівняно з іншими культовими спорудами. Їх будівлі, згідно рекомендацій передавались єврейським робітничо-просвітницьким організаціям [50].

Отже секретно-оперативна діяльність органів ВНК-ОДПУ в першій половині 1920-х рр. хоча і не досягла поставленої мети – ліквідації церкви, як суспільного інституту – втім значно підірвала авторитет і матеріальне становище церкви і церковнослужителів. Це дало свої результати в роки тимчасових поступок масам і підготувало підґрунтя для відкритих репресивних дій проти церковнослужителів і церкви вже в 1930-х рр.

Список використаних джерел та літератури:

1. Декреты Советской власти. – М.: Политиздат, 1957. – Т.1. – С.18.
2. Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО), ф. Р-118, оп. 2, спр. 50, арк. 140.
3. Там же, арк. 176.
4. Тригуб О.П. Розкол як форма боротьби ДПУ УСРР із православною церквою в Україні (1922–1927 рр.). / О.П.Тригуб // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – № 1 (32). – С.12.
5. Там же.
6. Турченко Г.Ф., Овчаренко Д.В. Етнічний склад міського населення Півдня України. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2009. – Вип. 27. – С.186.
7. Державний архів Одеської області (далі ДАОО), ф. Р-3865, оп. 1, спр. 12, арк. 5.
8. Тригуб О.П. Розкол як форма боротьби ДПУ УСРР із православною церквою в Україні (1922–1927 рр.). – С.12.
9. Там же, С.13.
10. Там же, С.14.
11. ДАМО, ф. Р-916, оп. 2, спр. 1, арк. 17.
12. Тригуб А.П. Начало "обновленческого" движения РПЦ в Николаеве (1922-1923 гг.). / А.П.Тригуб // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. IV Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв: Атол, 2002. – С.141.
13. ДАОО, ф. П-3, оп. 1, спр. 390, арк. 72.
14. Балягузова О.Ю. Розкол Російської Православної церкви на Півдні України (1922-1930 рр.). /О.Ю.Балягузова // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 45. Вип. 32. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2005. – С.61.
15. ДАОО, ф. П-3, оп. 1, спр. 393, арк. 317.
16. Державний архів Херсонської області (далі ДАХО), ф. Р-1887, оп. 3, спр. 70, арк. 22.
17. ДАОО, ф. П-3, оп. 1, спр. 584, арк. 159.

18. ДАОО, ф. Р-1915, оп. 1, спр. 46, арк. 26.
19. Там же, спр. 16, арк. 2.
20. Там же, арк. 81.
21. Там же, спр. 46, арк. 78.
22. Балягузова О.Ю. Розкол Російської Православної церкви на Півдні України (1922-1930 рр.). – С.62.
23. ДАМО, ф. П-1, оп. 1, спр. 48, арк. 18.
24. ДАОО, ф. Р-1915, оп. 1, спр. 46, арк. 59, 91.
25. Шкаровский М.В. Обновленческое движение в Руской Православной Церкви XX века. / М.В.Шкаровский. – СПб.,: Нестор, 1999. – С.32
26. Білан Г.І. Обновленська церква в Україні 1924-1927 рр. / Г.І.Білан // Грані (Дніпропетровськ). – 2003. – № 6 (32). – С.63.
27. Одесский Епархиальный Съезд // Голос Православной Украины. – 1925. – №9. – С.6.
28. Балягузова О.Ю. Розкол Російської Православної церкви на Півдні України (1922-1930 рр.). – С.64.
29. Балягузова О.Ю. Політика державних органів щодо розколу УАПЦ (на матеріалах Півдня України) О.Ю. Балягузова // Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили. Наукові праці: науково-методичний журнал. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2004. - Т.32, Вип. 19: Історичні науки. – С.34.
30. Там же.
31. Липківський В. Відродження церкви в Україні 1917-1930 рр./ В.Липківський. – Торонто: Укр. вид-во "Добра книжка". – С.162.
32. Там же.
33. Балягузова О.Ю. Політика державних органів щодо розколу УАПЦ (на матеріалах Півдня України). – С.35.
34. Там же.
35. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 20, спр. 1450, арк. 2.
36. Балягузова О.Ю. Політика державних органів щодо розколу УАПЦ (на матеріалах Півдня України). – С.36.
37. Скандал в Украинской церкви // Красный Николаев. – 1923. - 10 октября. – С.2.
38. Раскаянье священника // Красный Николаев. – 1924. - 23 августа. – С.4.
39. ДАОО, ф. Р-3865, оп. 1, спр. 12, арк. 30.
40. ДАОО, ф. П-3, оп. 1, спр. 1182, арк. 45.
41. Пилявец Л. Хрещениця ДПУ. З історії діяльно-христової церкви /Л.Пилявец // Людина і Світ. – 1992. – № 5-6. – С.27.
42. Пашенко В.О. Політика радянської держави щодо православної церкви в Україні. 20-30-ті роки ХХ століття // Автореф. дис. ... д.і.н.: 07.00.02. – К., 1993. – С. 45.
43. Балягузова О.Ю. Політика державних органів щодо розколу УАПЦ (на матеріалах Півдня України). – С.37.
44. В.П. Ганзуленко Римо-католицька церква: існування в умовах антирелігійного законодавства (20-ті рр. ХХ ст.) / В.П.Ганзуленко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2009. – Вип. 27. – С.177.
45. Там же, – С.178.
46. ДАОО, ф. Р-1915, оп. 1, спр. 16, арк. 126.
47. ДАМО, ф. Р-118, оп. 2, спр. 64, арк. 126.
48. ДАОО, ф. Р-1915, оп. 1, спр. 46, арк. 54.
49. Там же, спр. 9, арк. 10.
50. Там же, спр. 16, арк. 93.

V.V. TIMCHENKO

PARTICIPATION OF THE BODIES OF THE CHEKA-GPU IN THE ANTI-RELIGIOUS CAMPAIGN IN THE SOUTH OF UKRAINIAN SSR IN THE 20-IES OF THE XX CENTURY

In the article, on the basis of a broad base of sources of an attempt to discover the role of the Cheka-GPU in the anti-religious campaign in the first half of the 20-ies on the territory of the South of Ukraine. Covered the schism of the Russian Orthodox Church and the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, as well as the struggle with other religious traditions. The author tries to generalize the questions of the role of the Cheka-GPU in the relationship between the state and the Church in the spectrum of the establishment of the dictatorship of the party at the regional level.

Key words: *the South of Ukraine, the Russian Orthodox Church, the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, the Church split, anti-religious campaign*

В.В. ТИМЧЕНКО

УЧАСТИЕ ОРГАНОВ ВЧК-ГПУ В АНТИРЕЛИГИОЗНОЙ КАМПАНИИ НА ЮГЕ УССР В 20-Х ГОДАХ XX ВЕКА

В статье, на основе широкой базы источников предпринята попытка раскрыть роль ВЧК-ГПУ в антирелигиозной кампании в первой половине 20-х гг. на территории Юга Украины. Освещается раскол Русской Православной и Украинской Автокефальной Православной церкви, а также борьба с другими религиозными течениями. Автор пытается обобщить вопросы роли ВЧК-ГПУ во взаимоотношениях между государством и церковью в спектре установления диктатуры партии на региональном уровне.

Ключевые слова: *Юг Украины, Русская Православная Церковь, Украинская Автокефальная Православная церковь, церковный раскол, антирелигиозная кампания*